

International Journal of Advanced Academic Studies

E-ISSN: 2706-8927

P-ISSN: 2706-8919

www.allstudyjournal.com

IJAAS 2020; 2(4): 550-555

Received: 17-10-2020

Accepted: 25-11-2020

بررسی اهمیت تاریخی مسجد جامع هرات

پوهنمل عزیز احمد "نظری"

چکیده

هدف از این تحقیق بررسی اهمیت تاریخی مسجد جامع هرات بوده که با استفاده از روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات با استفاده از شیوه کتابخانه ایی و استفاده از سایتها و مقالات و کتب معتبر به تکمیل این مقاله تحقیقی پرداخته شده است.

نتایج بدست آمده از این تحقیق نشان می‌دهد که مسجد جامع هرات از مسجدهای کهن و با معماری با ارزش در شهر هرات است که بیشتر گسترش آن در دوره طلایی عهد تیموریان بوده است. مسجد جامع هرات در طول تاریخ فراز و فرودهای زیادی را دیده است. این بنا پنجمین مسجد جامع بزرگ در جهان می‌باشد، این مسجد از لحاظ تاریخی بیش از ۱۴۰۰ سال قدمت دارد و مساحت آن به ۴۶۷۶۰ متر مربع می‌رسد. این بنای زیبا و شگفت انگیز در طول چندین هزار سال قبل از اسلام عبادتگاه آریایی‌های یکتاپرست بوده است و در سال ۲۹ هجری بعد از گرایش مردم هرات به دین اسلام، این معبد بزرگ به مسجد مسلمانان مبدل گشت. چنانچه اول بجای معبد مسجد کوچک چوبی اعمار گردید و در اثر اصابت برق و یا لباسک که پیشینیان آن را نازله غیبی گویند آسیب دید و بعد ترمیم شد. روایت است که محل این مسجد قبل از اسلام معبد بزرگ آریایی، خانه مزدا، آتشکده پیروان زردشت بوده و پس از نفوذ دین مقدس اسلام در این سرزمین این معبد باستانی به مسجد، یا مرکز اسلامی مبدل گشت و به مسجد جامع معروف گردید.

واژگان کلیدی: مسجد جامع هرات و تاریخ مسجد جامع هرات

طرح مسئله

بی‌مهری وزارت حج اوقاف به ارتباط بازسازی مسجد جامع هرات با توجه به قدامت تاریخی این مسجد در که در ولایت هرات مکان عبادت مسلمانان از قدیم الایام بوده که به طرف خراب شدن روان است. مسجد جامع هرات کهن‌ترین مسجد در هرات است که بسیار بازسازی شده است. بیشتر گسترش آن در دوره طلایی عهد تیموریان بود. مسجدهای جامع در تمام دوران طلایی تمدن اسلامی، نشانه‌ای از عظمت و آبادانی یک شهر بوده‌اند. بهترین معماران و هنرمندان برای ساختن آن‌ها جمع می‌شده‌اند و تمام نیروی خود را برای متبلور ساختن هنر خود به کار می‌بستند. از طرفی مراکز مهم شهر مثل بازار و ساختمان‌های حکومتی در اطراف مسجد جامع هر شهر تشکیل می‌شد و نبض شهر در اطراف آن تندتر می‌زد. مسجد جامع هرات یکی از مساجد جامع شاخص در افغانستان است که پس از چندین قرن، هنوز می‌شود اوج هنر معماری غوریان و تیموریان را در این مسجد دید. دیدن کاشی کاری‌ها و عبوراز ورودی‌ها، ایوان‌ها، حیاط این مسجد تجربه‌ای است تکرار نشدنی.

مقدمه

مسجد جامع مجموعه کاملی از بیان تاریخ، فرهنگ و هنر است که با معماری، کاربرد مصالح و تکنیک‌های مختلف ساخت به عرصه ظهور رسیده است. وقتی که وارد مسجد می‌شوی، به هر چه می‌نگری هنر است و عشق که با تاریخ در آمیخته، کدام انسان هنر دوست و عاشق را می‌توان یافت که با دیدن این مسجد مجذوب آن نشود و با قرار گرفتن در زیر این گنبدها، ایوان‌ها و درکنار ستون‌ها با نگاه به آجرها و کاشی کاری‌ها زبان به تحسین نگشاید و کدام افغان است که غرور، تمام وجودش را فرا نگیرد.

مسجد جامع هرات یکی از معدود بناهای مقدس تاریخ اجداد هنرمند و هنرآفرین‌ها است که در سال ۵۰۰ ق. رسماً به صورت مسجد در آمد، بنای اصلی مسجد در قرن اول تا پنج هجری چوبین و منقش بود که به علت حادثه آتش سوزی در شب جمعه هشتم جمادی الاول ۴۱۴ ه.ق. نیمی از مسجد طمعه حریق گردید. مسجد جامع به شکل کنونی آن توسط سلطان غیاث الدین محمد بن سام غوری هنگامی که هرات را پایتخت خود قرار داد طرح ریزی شد.

Corresponding Author:

پوهنمل عزیز احمد "نظری"

عضودبیرتمنت تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تعلیم و تربیه شهید استاد ربانی، کابل، افغانستان

اهداف فرعی

بررسی چگونگی معماری تاریخی مسجد جامع هرات
بررسی تأثیر فراز و نشیب های تاریخی بر مسجد جامع هرات
بررسی روند و چگونگی ایجاد مسجد جامع هرات در طول تاریخ

سوالات تحقیق

سوال اصلی

مسجد جامع هرات از چه اهمیت تاریخی برخوردار است؟

سوالات فرعی

معماری تاریخی مسجد جامع هرات چگونه است؟
فراز و نشیب های تاریخی چه تأثیری بر مسجد جامع هرات داشته است؟

روش تحقیق

روشی که در این تحقیق استفاده شده است روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات با استفاده از شیوه کتابخانه ایی و استفاده از سایت های معتبر انترنتی، مقالات و مجلات باستان شناسی می باشد.

پیشینه تحقیق

در رابطه به اهمیت تاریخی مسجد جامع هرات تحقیقات زیادی صورت گرفته است که در این قسمت به بیان بعضی از این تحقیقات و نتایج بدست آمده از آن می پردازیم.
گویا اعتمادی، 1316: به بررسی اهمیت تاریخی مسجد جامع هرات پرداخته است نتایج بدست آمده از این تحقیق نشان می دهد که مسجد جامع هرات از اهمیت تاریخی و معماری زیادی برخوردار است و پوشش مسجد که از چوب بود در زمان سلطنت غیاث الدین غوری حریق شد، دانشمند محترم گویا اعتمادی می نویسد که مولانا جامی هروی ولی قانع هندی در نجات الانس و تحفه الکریم قضیه سوختن مسجد را بدین ترتیب نقل می کند:

الهروی، 1383: در تحقیقی به بررسی بناهای تاریخی هرات پرداخته است و به اهمیت تاریخی و معماری مسجد جامع هرات اشاره داشته است قتل و غارت چنگیز در سال های 618-619 هـ ق هرات را سراسر بسوخت و هزاران کاخ، عمارت، مساجد و معابد را به کام خود فروبرد تا جای که شهر زیبای هرات که به تاج و نگین آسیا مسما شده بود شانزده نفر که به ارتفاعات پناهنده شده بودند زنده ماندند. بلی هرات زیبا با چنین حال تأسف آور ویران و مسجد جامع آن نیز در قطار هزاران کاخ زیبا و صدها معبد عالی به آتش وحشت و تیشه بیداد پاک بسوخت و ویران شد. تا اینکه ملوک کرت هرات به مردان کاردان و با دانش و مسلمان بودند، در آبادانی هرات رنج ها بردند و با چنگیزیان به نیرنگ به سر می بردند و در پیشبرد مرام خویش و آبادی مملکت با چنگیزیان به مدارا رفتار می نمودند و آنان را ظاهراً دل خوش نگه میداشتند و مملکت و قوم را محافظت می نمودند. مرحوم ملک غیاث الدین کرت فرزند ملک شمس الدین کرت که مرد شجاع، بزرگ منش و عالی همت بود در سال 715 هجری قمری در هرات بناهای خیریه و عمارت عالی بنیاد نهاد که از آن جمله تعمیر و ترمیم مسجد جامع بزرگ هرات است که بعد از ویرانی چنگیز هیچکس به ترمیم آن نپرداخته بود. ملک غیاث الدین کرت با تمام نواب و ارکان

مسجد که در وسط آن حوضی بزرگ قرار دارد، یک محوطه مستطیلی شکل را به وجود آورده که چهار طرف آن را بنای مسجد احاطه کرده است. این مسجد با فضاهای متعدد مثل چهار ایوان، شش دروازه، چهارصد و هشتاد گنبد، صد سی رواق، چهارصد و چهل ستون، یک در بند مدرسه علمیه بزرگ با مجموعه ای از اجرکاری ها، کاشی کاری، گچبری ها، نقاشی ها، خطوط زیبای کوفی، ثلث و نستعلیق، تاریخ خلاصه شده ای از هنر این سرزمین است. در معماری تزئینی، هر نقش و رای ارزش صوری خود، دارای ارزشی بر گرفته از فرهنگ و بیان گر عقیده و آرمان تداوم یافته بمردم جامعه در نسل ها است. آرایه های معماری از سویی ذهن بیننده را به زیبایی صوری و ظاهری نقش ها و نوع کاربری فضاهای بنایی که نقش و نگارها بر دیوارهای آن نشسته، فرامی خوانند و از سوی دیگر دیدگاه بیننده را به قلمرو راز و رمزهای فرهنگی و دینی پوشیده در مفاهیم نقش ها می کشانند.

نکته جالب در ساخت مسجد جامع هرات سیر تاریخی ساخت آن است که ساخت این مسجد را به یک دوره وسبک معماری محدود نکرده و اجازه شرکت سبک های معماری غوری، تیموری و حتی اکثر اقوام حکمران این سرزمین را در ساخت این مسجد داده است که البته این مورد را به عنوان یکی از محاسن این بنا می توان منظور کرد. در گوشه ای از صحن مسجد جامع هرات دیگ برنجی بزرگی جلب توجه می کند، این دیگ از لحاظ ساخت و تزئیناتش یکی از شاهکارهای شگفت تاریخ هنر و صنعت به شمار می رود، در گذشته در روزهای خاص در این دیگ شربت تهیه کرده و بین مردم توزیع می کردند. محیط این دیگ ۴/۶ متر و عمق آن به ۱/۵ متر می رسد. این دیگ زیبا را در قرن هشتم هجری در هرات ساخته اند. در قسمتی از دیگ دوبیت از شعر زیبای سعدی نگاشته شده است (بمین، 1392: 236-237)

اهمیت تحقیق

مسجد جامع هرات از جمله آثار تاریخی افغانستان است؛ این بنای زیبا و شگفت انگیز در طول چندین هزار سال قبل از اسلام عبادتگاه آریایی های یکتاپرست بوده است؛ در سال ۲۹ هجری بعد از گرایش مردم هرات به دین اسلام، این معبد بزرگ به مسجد مسلمانان مبدل شد.

برای کسی که ساکن هرات نیست مسجد جامع هرات علاوه بر کشش مذهبی کشش های دیگری نیز دارد.

هرکسی که بار اول این مسجد را می بیند، در نظر اول مبهوت عظمت و معماری این مسجد خواهد شد، نقش و نگارهای پررنگ و کاشی های معرق هفت رنگ ایوان ها و گلدسته های کاشی کاری شده حتی در نگاه شهروند هراتی نیز جالب و جذاب است. بنابراین اهمیت خواستین تا تحقیقی در این رابطه انجام دهیم. در نهایت ضرورت و اهمیت تحقیق را چنین میتوان گفت که این مقاله در یک ژورنال های بین المللی به چاپ می رسد و امید می رود کشور های که خواهان کمک برای ترمیم مسجد هستند آگاه شوند

اهداف تحقیق

هدف اصلی

هدف اصلی این تحقیق بررسی اهمیت تاریخی مسجد جامع هرات می باشد.

دولت و اعیان هرات پنجاه روز در داخل مسجد جامع مسکن گرفت و با مساعی زیاد تمام مواضع ویران شده را بهتر از حالت اولی ترمیم و به کتابت و صحافت مقبول و اشکال و نقوش مرغوب و زیبا مزین نمود

خلیلی، 1383، به بررسی بناهای تاریخی افغانستان پرداخته و در آن به مسجد جامع هرات اشاره داشته است و به بیان او مسجد جامع هرات در طول تاریخ فراز و فرودهای زیادی را به خود دیده است. چندین بار تخریب و دوباره ساخته یا ترمیم شده است وی می‌گوید: در سال ۴۱۴ هجری قمری نیمی از مسجد که غالباً با چوب پوشیده شده و رنگ آمیزی شده بود در آتش سوخت ولی به همت خواجه محمد تاکی و همکاری مردم دوباره ترمیم گردید و حدود دو قرن بعد به اساس مشورت شیخ الاسلام فخرالدین رازی به دستور سلطان غیاث الدین غوری به شکل کنونی با استفاده از خشت پخته، تزئینات و کاشی‌های فیروزه‌های بنا گردید که با مرگ سلطان، پسرش سلطان محمود بعضی از کارهای باقی‌مانده از زمان پدرش را به اتمام رسانید. بنا به اظهارات آقای اجمل، این مسجد تاریخی در زمینی به مساحت اضافه از ۴۶ هزارمتر مربع اعمار گردیده که مشتمل بر ۴۶۰ گنبد، ۱۳۰ رواق، ۴۴۴ فیل پایه، دوازده گلدسته، چهار ایوان، چهار دروازه، چهار کتیبه بزرگ مزین با آیاتی از قرآن، اشعار عرفانی عرفاً و شاعران.

یافته های تحقیق

مسجد جامع هرات در پویه تاریخ

یکی از رشته‌های فرهنگی مقدس و با شکوه یادگار هنر و هنرمندان بی بدیل سرزمین ما از باستان زمان همانا مسجد جامع هرات است که در درازنای تاریخ همیشه عبادت گاه یکتا پرستان و مومنان آریائی بوده است.

اصل بنای این قبله گاه نماز به قبل از اسلام بر می‌گردد که معبد بزرگ آریائی و خانه مزدا رب النوع آریائی‌ها بوده که پس از فتح هرات بدست مسلمانان، این معبد باستانی هم مانند سایر آتشکده‌ها به مسجد جاخالی نموده، بجای تاق آتشدان محراب و بجای کرسی خطابه منبر اعمار گردید و جامع موجود که معد بزرگ بود به حیث مسجد جامع انتخاب و از همان ایام نمازهای عیدین و جمعه در این مقام مبارک ادا می‌گردد.

قرار معلوم در انتخاب محل این معبد مشوره بسیار بعمل آمده و در اخیر فیصله بر این شد که چهار کله گوسفند را در چهار محل شهر هرات زیر خاک پنهان نمودند و بعد از مدتی بر آوردند، کله ایکه در این محل زیر خاک نموده بودند فاسد نشده بود آنگاه محل دفن کله را خوش هواترین محلات دانسته معبد را در آنجا اساس گذاشتند. البته که محل جامع هرات از حیث رفعت و نزهت هوا از سایر محلات شهر کهنه هرات برتری دارد.

(فکری سلجوقی، 1362: 15)

در روضات الجنات فی اوصاف مدینه الهرات آمده است که در شب جمعه هفتم جمادی الاول سال 495 ه ق نازله واقع شد و قسمت زیادی از مسجد جامع هرات را ویران کرد. و یکی از آثار خلاق زیاد به هلاکت می‌رسید. حق تعالی صاحب خیری را توفیق داد در آنروز به عمارت آن شروع نمود، و مردم دیگر به مدد آن برخاستند و مسجد را به حال عمارت باز آوردند.

(الزمچی اسفزاری، 1339: ص 55)

پوشش مسجد که از چوب بود در زمان سلطنت غیاث الدین غوری حریق شد، دانشمندان محترم گویا اعتمادی می‌نویسد که

مولانا جامی هروی ولی قانع هندی در نفعات الانس و تحفه الکرام قضیه سوختن مسجد را بدین ترتیب نقل می‌کند:

درویش محمد چرخگر که یکی از ابدال بوده در جامع هرات بسر بردی روزی در مسجد خفته بود که کوزه آب وی ریخته بودند، خادم مسجد آنجا رسید پنداشت که وی بول کرده است، وی را چندان بزد که اعضای وی مجروح گشت، چرخگر آهی بزد و بیرون رفت، مسجد از چوب بود، آتشی پیدا شد و آنرا بسوخت و از آنجا به بازاریکه آن را بازار جمله فروشان گفتندی درآمد سلطان مجدالدین طالبه را که شیخ عصر و امام هری بود خبر کردند، در عقب چرخگر روان شد، چون به وی رسید گفت ای چرخگر شهر مسلمانان را چرا می‌سوزی. چرخگر بازگشت و آب چشم خود بر آتش افگند آتش فرو مرد و ناپدید شد. (گویا اعتمادی، 1316: 15-16)

به امر سلطان غیاث الدین غوری مسجد جامع هرات سر از نو در سال 597 ه ق مطابق 1200 میلادی تعمیر و آباد گردید. بنا بر علاقه‌ای که سلطان غیاث الدین به این مسجد داشت، در زمان حیات خود گنبد بسیار با شکوهی متصل مسجد در سمت شمال برای مدفن خود ساخت که در سال 599 ه ق بعد از وفات در آنجا دفن گردید. بنای مسجد در زمان متوفی (607 ه ق) عمارت مسجد را به اتمام رساند. (فکری سلجوقی، 1362: 32) قتل و غارت چنگیز در سال‌های 618-619 ه ق هرات را سراسر بسوخت و هزاران کاخ، عمارت، مساجد و معابد را به کام خود فروبرد تا جای که شهر زیبای هرات که به تاج و نگین آسیا مسما شده بود شانزده نفر که به ارتفاعات پناهنده شده بودند زنده ماندند. بلی هرات زیبا با چنین حال تأسف آور ویران و مسجد جامع آن نیز در قطار هزاران کاخ زیبا و صدها معبد عالی به آتش وحشت و تیشه بیداد پاک بسوخت و ویران شد.

تا اینکه ملوک کرت هرات که مردان کاردان و با دانش و مسلمان بودند، در آبادانی هرات رنج‌ها بردند و با چنگیزیان به نیرنگ به سر می‌بردند و در پیشبرد مرام خویش و آبادی مملکت با چنگیزیان به مدارا رفتار می‌نمودند و آنان را ظاهراً دل خوش نگهداشتند و مملکت و قوم را محافظت می‌نمودند. مرحوم ملک غیاث الدین کرت فرزند ملک شمس الدین کرت که مرد شجاع، بزرگ منش و عالی همت بود در سال 715 هجری قمری در هرات بناهای خیریه و عمارت عالیه بنیاد نهاد که از آن جمله تعمیر و ترمیم مسجد جامع بزرگ هرات است که بعد از ویرانی چنگیز هیچکس به ترمیم آن نپرداخته بود. ملک غیاث الدین کرت با تمام نواب و ارکان دولت و اعیان هرات پنجاه روز در داخل مسجد جامع مسکن گرفت و با مساعی زیاد تمام مواضع ویران شده را بهتر از حالت اولی ترمیم و به کتابت و صحافت مقبول و اشکال و نقوش مرغوب و زیبا مزین نمود.

(الهروی، 1383: 743)

تا این وقت بنای مسجد جامع تزئینات کاشی و مینا کاری نداشت زیرا در تزئینات عصر سلطان غیاث الدین محمد سام همه منبت کاری و نقاری روی خشت پخته و آجر بدون لعاب بوده که هنگام ترمیم داخل مسجد از زیر تزئینات عصر ملک غیاث الدین کرت و امیر علی شیر نوایی آثار نفیس نقاری عصر سلطان غیاث الدین محمد سام غوری بیرون و نمایانگر گردید و بعد از ملک غیاث الدین کرت در زمان ملک معاذ الدین حسین کرت نیز ترمیماتی به این مسجد صورت گرفت. چنانکه بسیار از عمارت خراب شد، دیوار شهر خساره برداشت و تاق مقصوره مسجد جامع که در هیچ شهر عمارتی چنان نشان نداده‌اند. بیفتاد، اما دو تاق به قار خود بماند و ملک معاذالدین

حسین کورت آن را عمارت کرد و درست نمود و اصل عمارت مسجد را شمس الدین مسعود هروی، که وزیر سلطان تکش بود، بر اسم اصحاب شافعی عمارت کرده بود. (الزمچی اسفزاری، 1399: 398-399)

در عصر با شکوه تیموریان هرات در زمان شاهرخ پسر تیمور مرحوم، امیر جلال فیروز شاه حاکم شهر هرات بنوبه خویش در ترمیم این بنای تاریخی سهم شایسته گرفت.

در ایام دولت سلطان حسین بایقرا این بنای مستحکم تاریخی که چندین بار شکسته و ترمیم شده بود، باز شکستی در ایوان مقصوره اش پدیدار شد. امیر علی شیر نوایی امیر دانشمند و هنر پرور هرات که آثار نفیس و یادگارهای عمرانی او تا کنون در هرات جلوه گر است به فکر ترمیم اساسی این مسجد بزرگ افتاده و از سلطان حسین بایقرا اجازت ترمیم آن را حاصل نمودند. در رمضان (903 هـ ق) نخست به باز کردن عقب گنبد ایوان مقصوره که کسر برداشته بود امر نمود و بعداً معماران و مهندسان دو ایوان دیگر در چپور است ایوان مقصوره تعمیر و به این وسیله ایوان بزرگ مقصوره را قوتی کامل و استحکامی قوی بخشیدند و ایوان مقصوره از رفعت اصلی به اندازه شش یا هفت گز بالاتر رفت و تمامی شکستگی گنبد ها ورو اقاوفیل پایه ها استحکامی پذیرفت. امیر علی شیر نوایی از کثرت اهتمام به این معبد مقدس هر روز با خلوص نیت بدان مقام تشریف می آورد. در هر چند روز معماران و استادان و پیشه وران مصروف به کار اجامه های گران مایه می پوشانید و با انعامات نوازش می کرد و بدین طریق کار سه چهار ساله را در مدت شش ماه به اتمام رساند. (خوند میر، 1345: 11)

آنگاه به تزیین و نقاشی و کاشیکاری آن توجه فرموده نقاشان هنرمند، کاشی تراشان و خاتمکاران ماهر و سنگتراشان لایق را به انجام اینکار تشویق و به نوازش مادی و معنوی شادمان فرمود. خطاط و نقاش این بنای عظیم محوم سید روح الله معروف به خواجه میرک نقاش هروی است که خطاط نامدار نقاشی ماهر و مصور بی بدیل بوده، استاد کمال الدین بهزاد هروی شاگردان نقاشی هنرمند است. خواجه میرک نخست در کتابخانه امیر علی شیر نوایی به وظیفه نقاشی و خطاطی موظف بود. هنگام ترمیم مسجد جامع کار نقاشی و کتیبه نویسی مسجد را به عهده داشت و از عهده آن به خوبی بر آمده و تمام کتیبه های این معبد بزرگ اثر طراحی این استاد هنر مند بود. کار تعمیر و ترمیم این دور مسجد جامع در چهاردهم شعبان سال 905 هـ ق پایان یافت. (خوند میر، 1345: 11-13)

متأسفانه تعمیر و ترمیم امیر علی شیر نوایی چندان دوام ننموده با مرگ وی در سال 906 هـ ق و با مرگ سلطان حسین بایقرا سبب سقوط سلاله تیموری و تسلیم هرات به محمد شیبانی گردید که شخص متکبر، خود پسند و ظالم بود و بعد از اشغال هرات در سال 913 هـ ق هوا خواهان ازبک وی شهر را تاراج نمودند تا جائیکه اوقاف مساجد از جمله مسجد جامع نیز رو به انهدام رفت تا اینکه ارتش اسماعیل صفوی به سر کردگی قلیخان به هرات رسیده بنیاد ویرانی و تعدی را نهادند که در اثر آن وضع مسجد جامع هرات بیشتر رو به ویرانی نهاد و هر روز خشتی از آن بیجا می شد.

بعد از تاراج ازبکان و ویرانی عساکر صفوی که رواق های زیبا و گنبد های منقش مسجد جامع دستخوش خرابی گردیده بود حسن خان شاملو که مرد دانشمند، فاضل و هنرمند بود و در عصر اسماعیل میرزای ثانی بیگار بیگی خراسان مقرر شده بود به هرات آمد و اکثر ویرانی ها را آباد نمود چنانکه مسجد جامع

هرات را در سال 1036 هـ ق ترمیم و حوض چهار سوق هرات را در سال 1045 هـ ق اعمار نمود.

بعد از ترمیم حسن خان شاملو باز خرابی های فراوانی به این مکان مقدس رونما شد و رواق های بزرگ آن نقصان دید تا اینکه در سال 1253 هـ ق وزیر یار محمد خان الکوزی به آبادی این عبادتگاه کوشیده ایوان شمالی و قسمتی از شبستانان سمت را ترمیم نمود. در عصر امیر شیر علی خان نیز قسمتی از شبستانهای جنوبی را ترمیم نمود. در زمان امیر عبدالرحمن خان فرامرز خان سپهسالار ایوان مقصوره را پوشش نمودند. در سال 1325 هـ ق امیر حبیب الله دیوار و سقف و جدار آن را ترمیم، گچ کاری و سفید نمود. (فکری سلجوقی، 1362: 48-50)

در 14 حمل سال 1322 خورشیدی عبدالله خان ملکیار والی کاردان و وطن دوست هرات که آبادی ها و سرسبزی های زیادی از وی یادگار مانده است به همکاری و مساعدت مردم متدین و خیر اندیش هرات شروع به ترمیم و تزیین و کاشیکاری های زیبا و هموار کاری و پاکاری اطراف این محل مقدس و احداث پارک شرقی وضوخانه و ملحقات آن نمود. (تیموری، 1362: 4)

بالاخره در سال 1375 خورشیدی تحت نظر مهندسان آمریت حفظ ابدات تاریخی هرات صحن مسجد جامع شرف با سنگ های مرمرین فرش و محراب و منبر سنگی که در عصر عبدالله خان ملک ساخته شده بود، از جای سابقش انتقال و در مقابل ایوان مقصوره نصب گردید و از سال 1382 خورشیدی بام های مسجد جامع که وزن زیاد داشت تراش و قیرگون شد تا از رطوبت حمایت گردد. اکنون هم کار ترمیماتی در مسجد جامع هرات بصورت بطی جریان دارد. در ستون ها و وراق های مسجد جامع هرات اشعار موزون و مقبول خواجه عبدالله انصاری، جامی، سعدی، حکیم سنائی و فرید الدین عطار منقوش گردیده است. (همایون، 1380: 19-20)

معماری مسجد جامع هرات

مسجد جامع هرات به شکل کنونی به هدایت سلطان غیاث الدین غوری به وسیله استادان ماهر طرح ریزی گردیده است، تنها بخش کوچکی از مسجد عهد غوریان در دروازه ورودی جنوبی باقی مانده اسیت یک که تیبیه تابان برجسته آبی رنگ بالای زینه گلابیرنگ تماشایی را به یاد کتیبه جام می اندازد، اسم سلطان در کتیبه یکی از رواق های مسجد جامع هرات نیز مشاهده می شود. این تزیینات دوره غوری بعدها در زیر کار تزیین دوره تیموریان مخفی ماند کارشناسان روی کاری را در سال 1964 م جدید ساختند، تیموریان تمام مسجد را مطابق ذوق و سلیقه خود تزیین کردند بخش زیادی از کار پر مصرف عصر تیموریان باقی نمانده است اما در نو کاری های که در سال 1943 م آغاز گردید سعی شده است طرح های اصلی بازسازی شوند. (عزیزی، عارفی، 1391: 187)

مسجد جامع هرات، که در نیمه دوم قرن پنجم هجری به دست شمس الدین مسعود هروی بنا شد، مانند بسیاری از مساجد جامع اولیه شهرها بازگو کننده فراز و نشیب های تاریخی هرات است این مسجد در طول تاریخ حیات خود بارها ویران و از نو ساخته شده. پس از آتش سوزی مسجد در اواخر قرن ششم، سلطان غیاث الدین محمد بن سام مسجدی تازه بنیاد نهاد و مسجد سوخته را نیز بدان افزود یک بار نیز معز الدین حسین حاکم در قرن هشتم مسجد را پس از ویرانی در زلزله بازسازی کرد. جلال الدین فیروز شاه هم در اواخر سلطنت شاهرخ مسجد را مرمت

کرد، پس از چندی سیل و زلزله آن را تخریب کرده که سرانجام امیر علی شیرنوی به ساختمان اساسی آن همت گماشت. چون بیننده از دهلیز وارد صحن مسجد جامع می‌شود رواق مرکزی در دست راست پدیدار می‌گردد؛ سطح این دهلیز به خشت فرش است و سقف آن منقش به قوس آبی رنگ و این بخش گویا از آثار قدیم می‌باشد صحن مسجد خیلی وسیع و در حدود 65-100 متر است ایوان مسجد را دو مناره عالی‌شان در آغوش کشیده و آن را گلدسته می‌خوانند؛ ایوان مرکزی با ایوان مقصوره به طرف غرب واقع شده و در هر یک از جوانب ایوان؛ ایوان‌های کوچکتر است که دارای پنجره‌ها بوده ایوانهای شمالی و جنوبی در وسط تاقه نمایی واقع است که در عقب آن دهلیزهای متقاطع کشیده شده است؛ رویه داخلی صحن پوشیده است به موتیف‌های بسیار غنی و زیبا انواع گل‌های برجسته زینتی که چوکات‌های پیچی آنها را در میان گرفته؛ گل‌های آبی، سبز، زرد و نارنجی که به افشانه‌های سیاه و سفید زینت یافته، سطح داخل مسجد را قالین‌های زیبا و نرم و ملایم دست بافت هراتیان آرایش می‌کند. (عزیزی، عارفی، 1391: 187-188)

خطوط زیبایی‌داری و عربی زینت‌های اسلیمی را جدا می‌کند آیات کلام مجید در بخش‌های بالایی دیوار حکایت از معراج پیامبر اسلام (ص) دارند؛ روی استوانه رواق‌های اشعار دلکش دری از گنجینه اشعار خواجه عبدالله، جامی، سعدی، و حکیم سنایی و فریدالدین عطار اقتباس یافته است. در ترمیم کاری‌های چندین بخش مسجد جامع مرحوم فکری سلجوقی دست داشته است؛ آنچه از دوره تیموری و امیر علی شیرنوی باقی مانده است کاشی‌های که احساس عمق و هنرمندان آن دوره را بازگو می‌کند. در صحن مرکزی باز نمونه‌های دیگری از مدنیت تیموری را می‌توان ملاحظه نمود در جدار غربی کتیبه بی هست روی مرمر و آن متن فرمانی است از سلطان ابو سعید کورگانی در قدغن برخی مالیه‌ها این پادشاه تیموری گویا به سیطره دودمان شاهرخ نقطه پایان گذاشت، آنچه از بقایای معماری دوره تیموری در هرات شایسته ستایش مزید است مجموعه مصلاها است، لشکر انگلیس در سال 1885 م چندین مناره را به زمین انداخت امروز فقط یک آرامگاه و چهار مناره پابرجا است. تاریخ مسجد جامع هرات این موضوع را به خوبی نشان می‌دهد این بنا مقدس در بخش مرکزی کالبد شهر واقع نبود. تازه‌ترین شواهد درباره اهمیت مسجد کهن از عملیات نوسازی به دست آمده که در سال 1944 م آغاز شد، متأسفانه با این کار بیشترین ویژگی‌های اصلی مسجد از میان رفت، کار مرمتگران معاصر با رنج‌های بیشمار که ارادتمندان پیشین در طول نهصد سال گذشته متحمل شدند تا به رغم اجزای واقعی ساختمان اولیه را حفظ کنند تفاوت بسیار دارد.

سلطان غیاث‌الدین محمد بن سام غوری نه تنها مسجد را در محل اولیه خود از نو بنا کرد، بلکه جهت محراب قبله اصلی آن را که در ضلع غربی واقع بود و از سنت حنفی حکایت می‌کرد مراعات کرد، ساختمان مسجد تازه مواد اولی آن خشت بوده، شبستان خشتی گنبدی بزرگ می‌پوشاند، که در پشت ایوانی قرار داشت سه ایوان بر محورهای حیطة بزرگ قرار داشت، غیاث‌الدین بیرون مسجد و در جهت شمال مقبره گنبددار را ساخت که پس از مرگش در 1203 م در همان جا دفن شد. کتیبه‌های این مقبره را پیش از ویرانی اسف انگیز آن در دهه 1940 م از روی عکسهای گرفته شده مطالعه کرده‌اند ساختمان مسجد در زمان گذشته سازنده آن کاملاً به پایان نرسیده بود و دو سال بعد

به دست فرزندش، سلطان غیاث‌الدین محمود تکمیل شد. با اینکه در زمانهای مختلف اجزای داخلی نظیر جرزها، قوس‌ها و طاق‌های را عوض کرده‌اند، ابعاد و شکل کلی مسجد باقی مانده است، معلوم نیست که طرح شبستانی باستون‌های چهار گوش بقیه قسمتهای مسجد تا چه اندازه متعلق به دوره غوریان یا دوره متأخر است. مسجد جامع هرات در حدود 16 جریب زمین اعمار گردیده در ناحیه قطب چاق شهر کهنه دارای 460 گنبد 130 رواق 444 خیل پایه بوده، طول دیوار آن 250 ذرع، طول صفة مقصوره 65 ذرع و عرض آن 285 ذرع، دهنه‌های طاق‌ها 26 ذرع، طول صفة شمالی 23 ذرع و عرض آن 15 ذرع و طول صحن مسجد 14 ذرع و عرض آن 84 ذرع، و دارای 6 دروازه می‌باشد.

تاریخ مسجد هرات دو مسئله را مطرح می‌سازد که از دایره تاریخ نگاری این بنای خاص فراتر می‌رود مکتوبات تاریخی نشان می‌دهد، که ساختمان مسجد بر خلاف تحولات سیاسی و اوضاع نامساعد اقتصادی پیوسته تعمیر و نگهداری شده است چنین نگرشی با عملی که میان طبقه حامیان متداول بود مرمت بناهایی را که خود نساخته بودند مغایرت دارد در این میان علاقه امیر علی شیرنوی به صرف هزینه‌های زیاد برای مرمت بناهای استثناست، باشندگان هرات باستان به این باور بودند که موسسه‌های شخصی و بزرگتری همچون مدرسه‌ها، خانقاه‌ها و یا مساجد کوچکتری بسازند. (عزیزی، عارفی، 1391: 188-190)

اشتباه در اعمار و ترمیم

مسلماً حفظ و پاسداری از آثار تاریخی یکی از وجایب ملی و میهنی است که باید به آن توجه جدی صورت گیرد و اگر آثار تاریخی به عقاید و مقدسات مردم مربوط شود در آن صورت اهتمام مضاعف را می‌طلبد. همان است که توجه و اهتمام بیش از حد سلاطین تیموری در امر ترمیم، تزئین و کاشی کاری مسجد جامع بزرگ هرات که در عهد سلطنت سلطان غیاث‌الدین غوری بنا یافته است از اهمیت خاص بر خوردار است؛ و اما برخی دوستان ترمیم را با اعمار اشتباه گرفته لذا این مسجد بزرگ را به سلاطین تیموری منسوب می‌سازند که اشتباه خیلی بزرگی است. تیموریان افتخارات فرهنگی و اجتماعی فراوان دارند و نیاز نیست که گذشته‌ها را هم به پای ایشان ختم کنیم و با حق یک تمدن را چشم پوشی نمائیم. و بگوئیم. اگر مستقیماً و بدون مقدمه بگوئیم این مسجد در عهد سلاطین تیموری ساخته شده. در آن صورت مرتکب اشتباه و خبط بزرگ شده‌ایم. همانطور که اعمار این مسجد و معماری آن قابل افتخار است، کسانی که آن را با این زیبایی منقش ساخته‌اند نیز قابل مباحثات و مایه افتخار می‌باشند بنابراین هنر و زحمتی را که تیموریان بخاطر زیباسازی این بنای بزرگ به خرج داده‌اند از هر حیث قابل قدر است. اما سابقه اعمار این مسجد به همین شکل و سیما بر می‌گردد به عهد سلطان غیاث‌الدین غوری و دیگر برنجی بزرگ در داخل این مسجد نیز از آثار همان وقت است. (خوند میر، 1345: 140)

اهمیت تاریخی مسجد جامع بزرگ هرات

این مسجد تاریخی در زمینی به مساحت اضافه از ۴۶ هزار مترمربع اعمار گردیده که مشتمل بر ۴۶۰ گنبد، ۱۳۰ رواق، ۴۴۴ فیل پایه، دوازده گلدسته، چهار ایوان، چهار دروازه، چهار کتیبه بزرگ مزین با آیاتی از قرآن، اشعار

عرفانی عرفاً و شاعران بزرگ، سه سراچه، یک منبر سنگی، کتابخانه (شامل چهار هزار جلد کتاب) و وضوخانه می‌باشد که در زیباترین محل شهر قدیم هرات موقعیت داشته و در یک زمان گنجایش بیش از یک صد هزار نمازگزار را دارد. به گفته وی گلدسته‌های مسجد که برای رساندن صدای اذان به گوش مردم ساخته شده، بین ۱۷ تا ۳۶ متر ارتفاع، ۷ تا ۱۰ متر قطر داشته رأس هر کدام دارای هشت رواق بوده که بامشان با کاشی فیروزه‌ای تزیین یافته‌است. برای کسی که ساکن هرات نیست مسجد جامع هرات بر علاوه کثرت مذهبی کثرت‌های دیگری نیز دارد. هر کسی که بار اول این مسجد را می‌بیند در نظر اول مبهوت عظمت و معماری این مسجد خواهد شد. نقش و نگارهای پر رنگ و کاشی‌های معرق هفت رنگ ایوان‌ها و گلدسته‌های کاشی کاری شده حتی در نگاه شهروند هراتی نیز جالب و جذاب می‌باشد. این مسجد قبل از اسلام نیز در قالب یک معبد در همین مکان وجود داشت. البته خیلی کوچکتر از حالا و به شکل چوبی آن؛ "مسجد جامع بزرگ شهر هرات قبل از اسلام در همین ساحه ساختمان موجود بوده که قدامت آن به سه هزار قبل از امروز می‌رسد که قبلاً یک ساختمان کوچک چوبی بوده در طول تاریخ معبد آریای یکتاپرست بوده در سال بیست و نه هجری قمری وقتی که دین اسلام وسعت پیدا می‌کند در خراسان و هرات این ساختمان چوبی تزیین کاری که است قبلاً معبد بوده و بعداً به مسجد مسلمانان تبدیل می‌شود که این ساختمان تا سال ۴۰۱۴ هجری قمری مسجد بوده اکثریت شخصیت‌های بزرگ جهان اسلام در این مسجد تدریس می‌کردند از آن جمله حضرت خواجه عبدالله انصاری و خواجه محمد تاکی. (عظیمی، 1391: 211)

مسجد جامع هرات در طول تاریخ فراز و فرودهای زیادی را به خود دیده‌است. چندین بار تخریب و دوباره ساخته یا ترمیم شده‌است وی می‌گوید: در سال ۴۱۴ هجری قمری نیمی از مسجد که غالباً با چوب پوشیده شده و رنگ آمیزی شده بود در آتش سوخت ولی به همت خواجه محمد تاکی و همکاری مردم دوباره ترمیم گردید و حدود دو قرن بعد به اساس مشورت شیخ الاسلام فخرالدین رازی به دستور سلطان غیاث الدین غوری به شکل کنونی با استفاده از خشت پخته، تزئینات و کاشی‌های فیروزه‌ای بنا گردید که با مرگ سلطان، پسرش سلطان محمود بعضی از کارهای باقی‌مانده از زمان پدرش را به اتمام رسانید. بنا به اظهارات آقای اجمل، این مسجد تاریخی در زمینی به مساحت اضافه از ۴۶ هزار متر مربع اعمار گردیده که مشتمل بر ۴۶۰ گنبد، ۱۳۰ رواق، ۴۴۴ فیل پایه، دوازده گلدسته، چهار ایوان، چهار دروازه، چهار کتیبه بزرگ مزین با آیاتی از قرآن، اشعار عرفانی عرفاً و شاعران. (خلیلی، 1383: 130)

نتیجه گیری

یکی از رشته‌های فرهنگی مقدس و با شکوه یادگار هنر و هنرمندان بی بدیل سرزمین ما از باستان زمان همانا مسجد جامع هرات است که در درازنای تاریخ همیشه عبادت گاه یکتا پرستان و مومنان آریائی بوده است. اصل بنای این قیله گاه نماز به قبل از اسلام بر می‌گردد که معبد بزرگ آریائی و خانه مزدا رب النوع آریائی‌ها بوده که پس از فتح هرات بدست مسلمانان، این معبد باستانی هم مانند سایر آتشکده‌ها به مسجد جاخالی نموده، بجای تاق آتشدان محراب و بجای کرسی خطابه منبر اعمار گردید و جامع موجود که معد

بزرگ بود به حیث مسجد جامع انتخاب و از همان ایام نمازهای عیدین و جمعه در این مقام مبارک ادا می‌گردد. مسجد جامع هرات در طول تاریخ فراز و فرودهای زیادی را به خود دیده‌است. چندین بار تخریب و دوباره ساخته یا ترمیم شده‌است وی می‌گوید: در سال ۴۱۴ هجری قمری نیمی از مسجد که غالباً با چوب پوشیده شده و رنگ آمیزی شده بود در آتش سوخت ولی به همت خواجه محمد تاکی و همکاری مردم دوباره ترمیم گردید و حدود دو قرن بعد به اساس مشورت شیخ الاسلام فخرالدین رازی به دستور سلطان غیاث الدین غوری به شکل کنونی با استفاده از خشت پخته، تزئینات و کاشی‌های فیروزه‌ای بنا گردید که با مرگ سلطان، پسرش سلطان محمود بعضی از کارهای باقی‌مانده از زمان پدرش را به اتمام رسانید. بنا به اظهارات آقای اجمل، این مسجد تاریخی در زمینی به مساحت اضافه از ۴۶ هزار متر مربع اعمار گردیده که مشتمل بر ۴۶۰ گنبد، ۱۳۰ رواق، ۴۴۴ فیل پایه، دوازده گلدسته، چهار ایوان، چهار دروازه، چهار کتیبه بزرگ مزین با آیاتی از قرآن، اشعار عرفانی عرفاً و شاعران.

مأخذ

1. الزمچی اسفزاری، معین الدین، محمد (1399). روضات الجنات، بخش دوم، تهران: دانشگاه تهران.
2. الهروی، سید بن محمد بن یعقوب (1383). تاریخنامه هرات، چاپ اول، تصحیح غلام رضا طباطبایی مجد، تهران: انتشارات اساطیر.
3. تیموری، بهاولالدین بها (1379). هرات باستان و بناهای تاریخی، هرات: چاپ اسلمی.
4. حسنی، سید ضیا. (1391 ه.ش). مقدمه‌ای بر تاریخ معماری و شهرسازی افغانستان. هرات: انتشارات خراسان.
5. خلیلی، خلیل الله. (1383 ه.ش). آثار هرات. چاپ دوم. هرات: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
6. خوند میر (1345). خوند میر فصلی از خلاصت الاخبار، با مقدمه و حواشی و تعلیمات گویا اعتمادی، کابل: مطبوعه دولتی.
7. عظیمی، محمد عظیم. (1391 ه.ش). جغرافیای توریستی افغانستان، (اصول و مبانی). کابل: انتشارات خراسان.
8. عظیمی، محمد عظیم. (1388 ه.ش). آشنایی با بناهای تاریخی افغانستان. چاپ دوم. کابل: انتشارات خراسان.
9. فکری سلجوقی، عبدالروف (1379). رساله مزارات هرات، هرات: انتشارات فاروقی.
10. فکری، عبدالروف (1362). بخشی از تاریخ هرات باستان. کابل: مطبوعه دولتی.
11. گویا اعتمادی، سرور (1316). آبدات نفیسه هرات. کابل: مطبوعه عمومی.
12. همایون، سرور (1380). هرات د تیمورانو په دوره‌کی، مترجم: نور محمد سهیم. پشاور: اریک.
13. یمین، محمدحسین. (1392 ه.ش). فلسفه نامگذاری شهرها، شهرک‌ها، کوه‌ها، و دریا‌های افغانستان. چاپ ششم. کابل: انتشارات سعید.